

УДК 821(477)'06:37.035.6

РУМЯНЦЕВА-ЛАХТИНА Оксана – здобувачка ступеня доктора філософії кафедри української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, Харків, 61007, Україна (roksik2911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7588-3395>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.21>

Бібліографічний опис статті: Румянцева-Лахтіна, О. (2021). Колективна пам'ять у сімейному романі О. Забужко «Музей покинутих секретів» як засіб усвідомлення національної ідентичності. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 47, 158–164. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.21>*

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ У СІМЕЙНОМУ РОМАНІ О. ЗАБУЖКО «МУЗЕЙ ПОКИНУТИХ СЕКРЕТІВ» ЯК ЗАСІБ УСВІДОМЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті здійснено спробу проаналізувати сімейний роман О. Забужко «Музей покинутих секретів» з позицій «колективної пам'яті». До завдань, поставлених авторкою, належать: 1) відстежити кореляцію індивідуальної пам'яті й з'ясувати її вплив на пам'ять колективну; 2) установити, як колективна пам'ять діє на усвідомлення національної ідентичності (мова йде про українську ідентичність) інтелектуально розвиненої особистості; 3) окреслити «місця пам'яті» (у цьому випадку – фотографії) і з'ясувати, як вони крізь призму індивідуальної пам'яті впливають на підсвідомість сучасників.

Авторка статті спирається на ідеї М. Хальбвакса, П. Нора, А. Ассман – дослідників властивостей пам'яті, а також на праці українських учених-літературознавців, які акцентували увагу на проблемах колективної пам'яті в художньому тексті.

У ході дослідження спостережено, що одним із авторських посилів роману є зосередження на історичних темах: Голодомор – Друга світова війна – Боротьба УПА з КДБ – Голокост – часи відлигу та криза радянської системи, їх осмислення й відображення в колективній пам'яті українців.

У статті акцентовано увагу на тому, що через образи головних героїв Дарини Гоцинської, журналістки, яка знаходить старі світлини й розгадує їхні таємниці, й Адріана Довгана, що пов'язаний родинним зв'язком із персонажами на фото, читач має змогу відчутти й пізнати суспільні колізії тих часів, коли радянська влада намагалася знищити національну ідентичність українців. Спостережено, що «місця пам'яті», окреслені в романі (фотографії), впливають на підсвідомість персонажів і примушують їх замислитися над проблемами історичного минулого.

Зроблено висновок, що завдяки індивідуальній пам'яті інтелектуально розвинена особистість може «реставрувати» пам'ять колективну й активувати коди належності до своєї нації.

Ключові слова: Оксана Забужко, сімейний роман, колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, місця пам'яті, травматичний досвід.

RUMIANTSEVA-LAKHTINA Oksana – Postgraduate at the Department of Ukrainian Literature and Journalism named after Professor Leonid Ushkalov, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 2, Valentynivska str., Kharkiv, 61007, Ukraine (roksik2911@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7588-3395>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.21>

To cite this article: Rumiantseva-Lakhtina, O. (2021). Kolektyvna pam'iat u simeinomu romani O. Zabuzhko "Muzei pokynutykh sekretiv" yak zasib usvidomlennia natsionalnoi identychnosti [Collective memory in O. Zabuzhko's family novel "Museum of Abandoned Secrets" as a means of realizing national identity]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho*

pedagogichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filolohiia» – Problems of Humanities. “Philology” Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 47, 158–164. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.21> [in Ukrainian].

COLLECTIVE MEMORY IN O. ZABUZHKO'S FAMILY NOVEL “MUSEUM OF ABANDONED SECRETS” AS A MEANS OF AWARENESS OF NATIONAL IDENTITY

Summary. *The article attempts to analyze O. Zabuzhko's family novel “Museum of Abandoned Secrets” from the standpoint of “collective memory”. The tasks set by the author include: 1) to track the correlation of individual memory and to determine its impact on collective memory; 2) to establish how the collective memory acts on the awareness of the national identity (we are talking about the Ukrainian identity) of an intellectually developed personality; 3) outline the “places of memory” (in this case – photos), and find out how they through the prism of individual memory affect the subconscious of contemporaries.*

The author of the study is based on the ideas of M. Halbwax, P. Nora, A. Assman – researchers of the properties of memory, as well as the work of Ukrainian literary critics, who focused on the problems of collective memory in the literary text.

The study shows that one of the author's messages is to focus on historical themes: Holodomor – World War II – UPA struggle with the KGB – Holocaust – the thaw and crisis of the Soviet system, their understanding and reflection in the collective memory of Ukrainians.

The article notes that through the images of the main characters, Darina Goshchynska, a journalist who finds old photos and solves their secrets, and Adrian Dovgan, who is associated with the characters in the photos, the reader can feel and learn about public conflicts when the Soviet government tried to destroy the national identity of Ukrainians. It has been observed that the “places of memory” outlined in the novel (photographs) affect the subconscious of the characters and make them think about the problems of the historical past.

It is concluded that due to individual memory, an intellectually developed person can “restore” collective memory and activate codes of belonging to his nation.

Key words: *Oksana Zabuzhko, family novel, collective memory, individual memory, places of memory, traumatic experience.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття рамки дослідження індивідуальної й колективної пам'яті суттєво розширилися. Колективна пам'ять, на думку філософа С. Дацюка, являє собою окрему проблему для майбутнього України. Він вважає, що через наявність різних конфліктуючих матриць колективної пам'яті українці в принципі не можуть домовитися про своє майбутнє (Дацюк, 2018).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У другій половині ХХ століття пам'ять як здатність зберігати інформацію про події минулого стала об'єктом міждисциплінарних досліджень, універсальною концепцією гуманітарних наук. «На рубежі 1970-х та 1980-х років відбувся справжній стрімкий розвиток пам'яті» (Нора, 2014, с. 9); «Живий інтерес до пам'яті швидко набув глобальних масштабів» (Нора, 2014, с. 9). Ідеї стосовно інтересу до властивостей пам'яті та до її ролі в історії людства пов'язані насамперед із дослідженнями Моріса

Хальбвакса (Хальбвакс, 2005). Ці ідеї сприяли з'яві терміна «колективна пам'ять» у філософії, психології, культурології, антропології, соціології та літературознавстві.

А. Ассманн, продовжуючи розвивати думки в галузі дослідження властивостей пам'яті, стверджує, що минуле не дає себе «законсервувати», постійно виявляється в сучасному, намагаючись себе «зберегти» (Ассманн, 2012). Дослідниця розглядає колективну пам'ять як синтез комунікативної та культурної, головна риса яких – поєднувати минуле з сучасним, тобто з погляду історії це означає, що в досвіді минулого завжди є сподівання на майбутнє. Від духовних потреб та інтелектуального розвитку конкретної особистості або групи осіб залежить, як минуле «приспосовується» до сучасного.

Між людьми минулого й сучасними людьми існує тісний зв'язок: надії, очікування й страхи як ланцюг передаються у спадок від покоління до покоління.

У сучасному українському літературознавстві низка вчених акцентує увагу на проблемі колективної пам'яті, аналізуючи її крізь канву художнього тексту. Дослідники, зокрема Тамара Гундорова (Гундорова, 2013), Ірина Колесник (Колесник, 2012), Оксана Пухонська (Пухонська, 2018) та ін., вводять у дискурс літературознавства такі поняття, як «постколоніальна травма», «місце пам'яті» тощо. Ці наукові дослідження останнім часом набувають актуальності. Спогади як образи-кореляти минулого допомагають переосмислити історичні події та формувати ідею колективної ідентичності.

Серед різноманітних визначень пам'яті, які, по суті, зводяться до її основних функцій (зберігання, запам'ятовування, забуття), найбільш продуктивною є ідея універсального архіву, який схематично окреслює певні моменти – «місця пам'яті». Це моменти «кристалізації нашої колективної спадщини» (Нора, 2014, с. 99–100), які можуть стосуватися як конкретних речей (пам'ятників, пам'ятних знаків, ритуалів), так і ідей та образів, утілених, зокрема, у мистецтві (книги, картини, скульптури, інсталяції, виставки, вистави). Актуальність розвідки полягає в тому, що в останні десятиліття в Україні відбувається процес переосмислення історичних подій, суспільство прагне завершити попередній і розпочати новий етап свого суспільного розвитку. Крізь призму художнього тексту наратор може впливати на читача, порушуючи проблеми національної пам'яті, колективної «травми», належності/неналежності до нації: у такий спосіб українська культура виходить на новий вектор розвитку й відкриває нові перспективи.

Мета статті – окреслити місця індивідуальної пам'яті в сімейному романі О. Забужко «Музей покинутих секретів» і визначити її вплив на колективну пам'ять.

Завдання статті – довести, що колективна пам'ять крізь індивідуальну пам'ять інтелектуально розвиненої особистості впливає на усвідомлення національної ідентичності.

Виклад матеріалу. У сімейному романі «Музей покинутих секретів» О. Забужко «місцями пам'яті» є фотографії, тому ми можемо розглядати його з погляду інтерпретації індивідуальної та колективної пам'яті. Роз-

горнувши старий сімейний альбом, Дарина Гощинська, головна героїня, розкриває перед нами причини «травмованої» української нації: «Оце! І!» – помітка на берегах, випале з валізи забуте покотьюльце – вперше розвернуло до мене бінокль іншим боком. На мить, як у спалаху блискавки серед глибокої тьми, я вгледіла живу людину – дивно, що це був той самий мій батько, якого я, відай, потай від себе й далі трохи соромилась. Персонаж, що надавався б на якийсь-то портрет хіба лиш у ролі статистичної одиниці: цебто, якби була змога облічити, скільки їх, таких, у тім поколінні було – не арештованих, не посаджених, не внесених у списки Amnesty International, а тихо згаслих у власному ліжку від чесних серцево-судинних, ниркових та інших недостатностей, котрих прями причини видимі тільки близьким родичам – звісно, в кого такі були. Можна сюди додати й тих, що спилися, й тих, що покінчили з собою, – в будь-якому випадку реальну для майбутнього історію здатна витворити лише цифра, число з кількома (бажано чимпобільше!) нулями. Шість (чи більше?) мільйонів мертвих євреїв – дорівнює Голокост. Десять (чи менше?) мільйонів мертвих українських селян – дорівнює Голодомор. Триста мільйонів біженців – дорівнює п'ятдесяти шістьом локальним війнам початку ХХІ-го століття. Історію творить бухгалтерія. Під час хрущовської реабілітації розстріляним у тюрмах НКВД ліпили були в довідках для родичів, у графі «Причина смерті», найвищавіші медичні діагнози – серцево-судинні, ниркові та всілякі інші недостатності, – власне на те, щоб не зосталося розстрільної цифри. Через двадцять років вигадка стала реальністю (з дотепними вигадками так воно зазвичай і буває!): люди стали в дійсності гинути від того, від чого їхні батьки й дідове – на папері» (Забужко, 2012, с. 2). Тобто події минулого суттєві й завжди живі для сучасності. Пам'ять про них переноситься з минулого в сьогодення, вони набувають духовного значення, бо, так би мовити, уже вписалися у внутрішні й зовнішні обставини прийдешніх поколінь, на основі яких про них пам'ятають, а отже, ці події, безперечно, впливають на майбутнє.

Характерним є вибір О. Забужко конкретного історичного періоду. Час порогу, уведений для хронотопу персонажа, також

характеризує хронотоп соціально-історичний. Письменниця для сюжетного хронотопу обирає «суспільний поріг» – той, що дає змогу на конкретному історичному матеріалі шукати вирішення болісних проблем сучасності, які мають властивість повторюватися, і відшукувати в цих проблемах загальнолюдське, щоб остаточно вирішити їх: «... віра, мова й прапори мінялися в українських родинах ледь не щопокоління, навіть не як костюми, а як одноразові шприци, вколовся – і в відро, і так всю дорогу, від Костянтина Острозького почавши, того самого, що заснував був, сердега, Острозьку Академію насупротив польській експансії – а рідна внучка, бац, прийняла католицтво – і цілу академію здала як на блюдечку тим самим отцям езуїтам, з якими дід усе життя проборовся, і ось це, схоже, й є єдина національна традиція, що й до сьогодні лишається чинною – лягати під того, хто наразі найдужчий, так що на цього живця мене так скоро не купиш – хто там, як у Біблії, кого народив...» (Забужко, 2012, с. 3).

Пам'ять опосередковано, підсвідомо може утримувати такі факти й засновану на них ідентичність через соціальні інтеракції та комунікацію. Те саме стосується часового проміжку історичної свідомості з-поза меж індивідуальної пам'яті й пам'яті поколінь. Отже, ще до того, як минуле через тлумачення стає історією для пізнішої сучасності, воно починає переінтерпретування й здійснює вплив на майбутні покоління.

«Майже всі персонажі твору, – наголошує (Дубинянська, 2010), – пов'язані між собою родинними або міжродинними зв'язками, і це базовий момент, оскільки генетична пам'ять є наскрізним символом роману... Те, що новий твір Забужко – «про УПА», ми знали ще років за п'ять до прем'єри. Знали, як ретельно письменниця збирала матеріал, як тяжко працювала над тогочасними реаліями й таке інше». У творі культурна пам'ять – не просто сховище фактів минулого, а й безперервно функціонуюче реконструйоване відображення. Поняття «колективної» пам'яті утворено за принципом метафори, де когнітивний процес індивідуального запам'ятовування образно переноситься на рівень колективу. Звідси колективна пам'ять – це пульсуючий комплекс ідентифікаційних зна-

ків, які допомагають спільноті розпізнавати один одного за свого, «чекінитися» і сприймати себе як цілість (Рутар, 2020).

«Місце пам'яті» – це можливість висловити індивідуальні спогади, щоб розпізнати й ототожнити їх із колективним усвідомленням минулого досвіду. Із цього погляду роман «Музей покинутих секретів» аналізуємо як текст, зосереджений на безлічі кодів і таємниць, які можуть бути пов'язані з «місцями пам'яті». Так, наприклад, епіграфом до роману Оксана Забужко взяла напис на стіні камери львівської в'язниці КГБ та гестапо (тепер – Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького»): «Хоч знати, що з нами? Чекай на нас». Це питання-засторога, на нашу думку, уведене авторкою задля того, щоб насамперед відповісти на питання: чому українці не пам'ятають про своє минуле й про те, хто вони є? Це питання з минулого до нащадків, на яке пошук відповіді закодований у теперішньому. Для відповіді потрібні зусилля, які мають докладати сучасники, щоб зрозуміти, як індивідуальна пам'ять заповнює колективну через особисті спогади?

Стосовно етимології назви «Музей покинутих секретів». Саме в ній, на нашу думку, криється натяк на ідею твору – музей як збірня чогось. Дівчата грають у «секрети»: ховають скельця в землю, щоб потім їх розкопати. Наївно, але підтекстом є певний код дешифрування пам'яті. О. Забужко проводить паралель між дівчачими секретами та історією: «... а тобі не здається, що таке ховання скарбу в землю – це немов наскрізний архетип української історії?» (Забужко, 2012, с. 4).

«Сьогодні мова йде про те, що дуже швидко політики зрозуміли, наскільки небезпечним є вільне дослідження науковцями колективної пам'яті. І зрозумівши це, політики відокремили дослідження колективної пам'яті від публічної політики пам'яті. Це відбулося зокрема в Україні, в Росії, в Польщі. Наслідком цього стала ситуація, наприклад, коли безліч країн Європи досі мають невдалі спроби створити інклюзивну історію Другої світової війни. Виникає питання: чи взагалі «memory studies» можуть бути аполітичними, тобто чи може взагалі дослідник лишатися у достатній дистанції від політики, коли мова

йде про колективну пам'ять – етносу, нації, Європи та світу» (Дацюк, 2018).

«Музей покинутих секретів» – це текст, який викриває хворобливі спогади про події в Україні напередодні Другої світової війни, під час неї та після неї, коли на нашій території на тлі глобальної війни відбувалася війна внутрішня. Письменниця робить це задля того, щоб дати змогу сучасним поколінням усвідомити травматичний досвід минулого з відстані півстоліття. «Пам'ять Другої світової війни, смислоносна для роману Забужко, досі «гаряча». Ця пам'ять не може позбутися виразної емоційної складової, не до кінця відслонює приховане питання про катів і жертв, про усвідомлення себе «своїми», про кілька різноспрямованих воєн, які точилися на українських землях в тіні глобальної війни» (Рутар, 2020).

Роман «Музей покинутих секретів» О. Забужко починається із зображення панорами старих фотографій. Спочатку авторка висловлює думку про те, що політика – це взагалі не жіноча справа: «Знаєш, що я оце собі подумала? Що жінки взагалі менш піддатні на забурення політичного клімату – вони влізають у капронові панчохи, а згодом і в дефіцитні колготки, і зосереджено розглядують їх на нозі, геть не вважаючи ні на вбивство Кеннеді, ні на танки в Празі, і тому насправді обличчя країни визначають чоловіки – принаймні тієї, що була» (Забужко, 2012, с. 2). Але носійкою колективної пам'яті в романі авторка робить саме жінку, Дарину Гощинську, журналістку з активною громадянською позицією. Саме Дарина, на нашу думку, впливає на Адріяна та примушує його усвідомити свою національну ідентичність. Тлом усього роману, місцем колективної пам'яті є фото боївки УПА, на якій серед чоловіків стоїть жінка, Олена Довган.

Ця фотографія пов'язує між собою два покоління: повстанців Гельцю й Адріяна-упівця в 1940-х – журналістку Дарину та Адріяна у 2000-х. Сучасний Адріян бачить у снах життєві ситуації парубка зі світлини – Андріяна-упівця – і підсвідомо переживає їх. Саме завдяки снам Адріяна та спогадам Амброзія Івановича відбувається розкодування світлини. Зображення допомагає розказати про себе. Фотографія стає прямим і надійним

доказом «минулого, що вже відійшло, як простягнений у майбутнє відбиток минулих миттєвостей» (Ассман, 2012, с. 235). Саме фотокартка на пам'ять стає місцем пам'яті. І крізь призму пам'яті індивідуальної впливає на колективну.

З метою відновлення колективної пам'яті українців та окреслення орієнтовного архіву 100-річної української історії авторка починає роман із представлення родоводу головних героїв. І знову ж таки героїв сучасності, Дарину й Адріяна пов'язують герої минулого. Жінка Олена Довган – двоюрідна бабця Адріяна, він поки що не усвідомлює ролі цієї жінки у своєму житті. «Я навіть не знаю, звідки бабця взяла це ім'я – Адріян?.. У нашій родині його не було, за ціле минуле століття не знаю нікого, хто б так звався...» (Забужко, 2012, с. 193–194).

Дарина, побачивши Олену на фото боївки УПА, відчуває якесь незрозуміле збудження. Журналістка розуміє, що жінка ця неймовірна, і вирішує створити про неї телепередачу. Поруч із Оленою на фото є чоловік, на якого Дарина теж одразу звернула увагу: «... з-посеред усіх чоловіків на знімку, простакуватих селянських фізіономій, витесаних багатьма поколіннями важкого фізичного труда (зрештою, а війна що, не так само важкий фізичний труд?..), він єдиний був по-справжньому вродливий, пекучий красень-брюнет, вдосконалена й ушляхетнена, чисто виголена версія Кларка Гейбла – із застиглим в очах непідробним задавненим смутком, на який Кларк Гейбл не спромігся б і за найпишніші гонорари: такий смутком треба рости в собі роками, водномить його не добудеш, таким смутком повняться наші народні пісні, здається, всі як одна в мінорі, навіть маршові, походні, слова не мають значення, бо жодним словом все одно не вмістити того смутку, ані не виповісти його першопричини, його бере тільки музика, і тому в брюнета були музичні очі, вони звучали...» (Забужко, 2012, с. 26). Чоловік, чимось схожий на Адріяна, дивився на Дарину зі старої світлини й мимоволі привабив увагу молодої журналістки, тобто образ на фото вже запрограмував підсвідомість Дарини, яка ще не розуміла, що незабаром вона відчує, що значить кохання.

Висновки. На думку дослідниці Х. Рутар, поняття «колективної» пам'яті в романі утворено за принципом метафори, де когнітивний процес індивідуального запам'ятовування образно переноситься на рівень колективу. Звідси колективна пам'ять – це пульсуючий комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають спільноті розпізнавати один одного за свого (Рутар, 2020). Розгадавши таємницю Олени Довган, героїня розкриває секрети цілої травмованої нації, велика історія якої довгі роки замовчувалася. Голодомор – Друга світова війна – Боротьба УПА з КДБ – Голокост – часи відлиги та криза радянської системи. Секрети минулого допомагають Дарині зрозуміти таємницю смерті

Матусевич і мотиви поведінки Бухалова, але, найголовніше, знайти ключ до особистого щастя: соціально активна журналістка Дарина Гоцинська дізнається про свою вагітність та усвідомлює, що її таланти – це кохання Адріана, вона досягла життєвої гармонії й готова створити щасливу партнерську родину.

Отже, на нашу думку, намагання авторки відновити архів індивідуальних спогадів примушують реципієнта замислитися над проблемою колективної пам'яті, усвідомити травми, активувати коди належності/неналежності до своєї нації (маємо на увазі українську ідентичність), окреслити межі національно-культурного потенціалу інтелектуальної особистості, відтвореної в романі.

ЛІТЕРАТУРА

- Ассман А.** Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
- Гундорова Т.** Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
- Дацюк С.** Колективні претензії на минуле. Українська правда. 26.09.2018. URL: <https://ua24ua.net/sergiy-datsyuk-kolektivni-pretenzii-na-minule> (дата звернення: 27.09.2021).
- Дубинянська Я.** Ідеальний роман? ЛітАкцент – світ сучасної літератури. 12.04.2010. URL: litakcent.com/2010/04/12/idealnyj-roman (дата звернення: 27.09.2021).
- Забужко О.** Музей покинутих секретів. 4-те вид. Київ : Спадщина, 2012. 830 с.
- Колесник І.** Концепт «пам'ять» як аналітична структура : український вимір. Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць / гол. ред. В.Ф. Солдатенко. Вип. 3. Київ : ДП «НВЦГ «Пріоритети», 2012. С. 171–181.
- Нора П'єр.** Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. 272 с.
- Пухонська О.** Літературний вимір пам'яті : монографія. Київ : Академвидав, 2018. 304 с.
- Рутар Х.** Формули колективної пам'яті на сторінках роману О. Забужко «Музей покинутих секретів». Україна модерна. 2020. № 28. URL: https://www.academia.edu/42083905/Христина_Рутар_Місця_пам'яті... (дата звернення: 27.09.2021).
- Хальбвакс М.** Коллективная и историческая память. Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27. URL: <https://www.twirpx.com/file/1276774> (дата звернення: 27.09.2021).

REFERENCES

- Assmann, A.** (2012). *Prostory spogadu. Formy ta transformaciyi kul'turnoyi pam'yati [Spaces of memory. Forms and transformations of the culture of memory]*. Kyiv : Nika-Centr [in Ukrainian].
- Datsyuk, S.** (2018). *Kolektivni pretenziyi na mynule [Collective claims to the past]*. *Ukrayins'ka Pravda – Ukrainian Pravda*, 26.09.2018. Retrieved september 27, 2021, from : <https://ua24ua.net/sergiy-datsyuk-kolektivni-pretenzii-na-minule> [in Ukrainian].
- Dubynians'ka, YA.** (2010). *Ideal'nyy roman? [The ideal novel?]*. *LitAkcent – tse svit suchasnoyi literatury – LitAkcent is the world of modern literature*. Retrieved september 27, 2021, from : litakcent.com/2010/04/12/idealnyj-roman [in Ukrainian].
- Halbwachs, M.** (2005) *Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat' [Collective and historical memory]*. *Neprikosnovennyj zapas – Emergency ration*, 2–3 (40–41). Retrieved september 27, 2021, from : <https://www.twirpx.com/file/1276774> [in Russian].
- Hundorova, T.** (2013). *Tranzytna kul'tura. Symptomy postkolonial'noyi travmy: staty ta eseyi [Transit culture. Symptoms of postcolonial trauma: articles and essays]*. Kyiv : Grani-T [in Ukrainian].

- Kolesnyk, I.** (2012). Koncept «pamyat» yak analitychna struktura: ukrayins'kyj vymir [The concept of «memory» as an analytical structure: the Ukrainian dimension]. In V. F. Soldatenko (Eds.), *Nacional'na ta istorychna pamyat'. Zbirnyk nauk. pracz' – National and historical memory* (Issue 3), (pp. 171–181). Kyiv : DP “NVCH «Priorityty» [in Ukrainian].
- Nora, P.** (2014). Teperishnye, naciya, pamyat. [Present, nation, memory]. (A. Ryepu. Trans.). Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «KLIO» [in Ukrainian].
- Puhons'ka, O.** (2018). Literaturnyj vymir pamyati. Monografiya [Literary dimension of memory. Monograph]. Kyiv : Akademividav [in Ukrainian].
- Rutar, K H.** (2020). Formuly kolektyvnoyi pam"yati na storinkakh romanu O. Zabuzhko «Muzei pokynutykh sekretiv» [Formulas of collective memory in the pages of O. Zabuzhko's novel «Museum of Abandoned Secrets»]. *Ukrayina moderna – Ukraine is modern*, 28. Retrieved september 27, 2021, from : https://www.academia.edu/42083905/Христина_Рутар_Місця_пам'яті... [in Ukrainian].
- Zabuzhko, O.** (2012). Muzei pokynutykh sekretiv [Museum of Abandoned Secrets]. Vyd. 4-te. Kyiv : Spadshchyna [in Ukrainian].